



دیوان حافظ

آنچه امروز از حافظ در دست است دیوان اوست که مجموعه‌ای است از اشعار او، شامل غزلیات، قصاید، مثنوی‌ها، قطعات، و رباعیات.

فهرست مندرجات

- ۱ - جمع‌آوری کنندگان
- ۲ - قصاید
- ۳ - غزلیات
- ۴ - مثنوی‌ها
- ۵ - قطعات مناسبتی
- ۶ - رباعیات
- ۷ - کتابت نسخه‌ای از سه مثنوی
- ۸ - فهرست منابع
- ۹ - پانویس
- ۱۰ - منبع

جمع‌آوری کنندگان

محمد گندام اشعار پراکنده او را مدون ساخت.

[۱] شمس‌الدین محمد حافظ، مقدمه گندام، ص صب - قیا، چپ محمد قزوینی و قاسم غنی، تهران (۱۳۲۰ ش).

از نسخه‌های قدیمی موجود دیوان چنین بر می‌آید که در سال‌های بعد از وفات حافظ چند کس به جمع‌آوری غزلیات او پرداخته‌اند و ظاهراً تا اوایل سده دهم این کار ادامه داشته است.

[۲] شمس‌الدین محمد حافظ، دیوان، ج ۲، توضیحات خانلری، ص ۱۱۴۵-۱۱۴۹، چپ پرویز خانلری، تهران ۱۳۶۲ ش.

قصاید

قصاید حافظ بسیار معدود است و گرچه در بعضی از نسخه‌های جدید دیوان چند قصیده به نام او درج شده است، لیکن نسخه‌های کهن‌تر معمولاً فقط شامل غزلیات‌اند و فصل یا بخش جداگانه‌ای را به قصاید اختصاص نداده‌اند.

تنها در یکی از نسخه‌های قدیمی دیوان، مورخ ۸۱۳، که از منابع کار خانلری بوده، پس از پایان غزلیات دو قصیده آورده شده است، بی‌آنکه با عنوان قصیده مشخص شوند. در نسخه‌ای به تاریخ ۸۲۵، نیز سه قصیده مندرج است،

[۳] شمس‌الدین محمد حافظ، دیوان، ج ۲، ص ۱۰۲۵-۱۰۲۷، چپ پرویز خانلری، تهران ۱۳۶۲ ش.

ولی در برخی نسخه‌های جدیدتر، پنج قصیده دیده می‌شود؛ در مدح شاه شیخ ابوسحاق، شاه شجاع، قوام‌الدین محمد صاحب عیار، شاه منصور مظفری. بعضی قصاید خواجه از لحاظ ساختار کلی با غزل چندان تفاوتی ندارند و از همین‌رو در بعضی نسخه‌های دیوان در شمار غزلیات درج شده‌اند.

در بعضی نسخه‌ها در این بخش یک قصیده به زبان عربی و یک ترکیب‌بند نیز دیده می‌شود

[۴] شمس‌الدین محمد حافظ، دیوان، ج ۲، ص ۱۰۴۲-۱۰۴۳، چپ پرویز خانلری، تهران ۱۳۶۲ ش.

که با شیوه سخن حافظ چندان همانند و سازگار نیست و ظاهراً الحاقی است.

[۵] شمس‌الدین محمد حافظ، مقدمه قزوینی، ص قید - قیه، چپ محمد قزوینی و قاسم غنی، تهران (۱۳۲۰ ش).

[۶] شمس‌الدین محمد حافظ، دیوان، ج ۲، توضیحات خانلری، ص ۱۰۲۵-۱۰۲۶، چپ پرویز خانلری، تهران ۱۳۶۲ ش.

[۷] شمس‌الدین محمد حافظ، دیوان، ج ۲، توضیحات خانلری، ص ۱۰۴۱، چپ پرویز خانلری، تهران ۱۳۶۲ ش.

حافظ کلاً قصیده‌سرا نیست و معمولاً مطالب و اغراضی را که قصیده‌سرایان در قصاید طولانی و مطمئن اظهار می‌دارند، وی در چند بیت و با بیانی لطیف و مؤثر و غالباً صمیمانه و دور از مداهنه در غزلیات خود عرضه می‌کند.

بخش عمده دیوان حافظ [غزلیات](#) اوست که نزدیک به پانصد غزل را شامل می‌شود. شمار غزلیات در نسخه‌های مختلف یکسان نیست.

در دیوانی که به تصحیح قزوینی و غنی از روی نسخه‌های نسبتاً کهن

[۱۵۱](#) مقدمه قزوینی، ص مج - صا، شمس‌الدین محمد حافظ چلپ محمد قزوینی و قاسم غنی، تهران (۱۳۲۰ ش).

به چلپ رسیده، شماره غزل‌ها ۴۹۵، و در طبع انتقادی خانلری، که بر کهن‌ترین نسخه‌های شناخته شده مبتنی است،

[۱۵۲](#) شمس‌الدین محمد حافظ، دیوان، ج ۲، توضیحات خانلری، ص ۱۱۳۷-۱۱۲۷، چلپ پرویز خانلری، تهران ۱۳۶۲ ش.

شمار غزل‌هایی که اصیل شناخته شده ۴۸۶ است و ۳۸ غزل نیز الحاقی به شمار آمده و در جلد دوم، زیر عنوان ملحقات، جداگانه درج شده است.

در میان غزلیات حافظ، [غزل‌های ملمع](#) نیز دیده می‌شود.

[۱۵۳](#) شمس‌الدین محمد حافظ، چلپ محمد قزوینی و قاسم غنی، ج ۱، ص ۲۹۵-۲۹۶، تهران (۱۳۲۰ ش).

[۱۵۴](#) شمس‌الدین محمد حافظ، چلپ محمد قزوینی و قاسم غنی، ج ۱، ص ۳۰۴-۳۰۵، تهران (۱۳۲۰ ش).

[۱۵۵](#) شمس‌الدین محمد حافظ، چلپ محمد قزوینی و قاسم غنی، ج ۱، ص ۳۱۸-۳۱۹، تهران (۱۳۲۰ ش).

[۱۵۶](#) شمس‌الدین محمد حافظ، چلپ محمد قزوینی و قاسم غنی، ج ۱، ص ۳۲۲-۳۲۳، تهران (۱۳۲۰ ش).

مثنوی‌ها

در اغلب نسخه‌های قدیمی، دو پاره مثنوی دیده می‌شود، یکی در [بجر زَمَلِ مَسْنَسِ مَقْصُور](#) (الا ای آهوی وحشی کجایی...) و دیگری در [بجر متقارب](#)، که مثنوی اخیر به «ساقی نامه» معروف است.

بخشی از «ساقی نامه» خطاب به «ساقی» است و بخشی خطاب به «مُغَنّی»، از این‌روی این بخش اخیر را «مغنی نامه» نیز می‌نامند.

تعداد و ترتیب ابیات این مثنوی‌ها در نسخه‌های گوناگون متفاوت است و چنین به نظر می‌رسد که حافظ قطعاتی را برای درج در دو [مثنوی](#) طولانی‌تر به صورت یادداشت و مسوده نوشته بوده و پس از مرگ او این پاره‌های پراکنده جزو سروده‌های دیگرش بدست گردآورندگان دیوان افتاده و به همان صورت در نسخه‌برداری‌های مختلف، بعد از غزلیات ثبت و درج شده است.

حافظ در مثنوی اول ظاهراً به منظومه ویس و رامین فخرالدین اسعدگرگانی و در مثنوی دوم به [اقبال نامه](#) و [شرف نامه](#) [نظمی گنجوری](#) نظر داشته است.

گرچه در نسخه‌های متأخر در بخش مغنی نامه چند بیت در [مدح](#) شاه منصور آورده شده است، در نسخه‌های قدیم‌تر این مثنوی زکری از نام ممدوح نیست.

شاید این ابیات پراکنده از نخستین طبع‌آمایی‌های [حافظ](#) و به قصد مثنوی‌سرایی بوده و در اواخر عمر خود چند بیت دیگر بدان افزوده و به همان صورت به شاه منصور مظفری تقدیم داشته و از همین روی در نسخه یا نسخه‌های اولیه آن زکری از نام ممدوح نبوده است.

قطعات مناسبتی

بخش دیگری از دیوان حافظ [قطعات](#) کوتاهی است که در موارد مختلف و به مناسبت‌هایی از قبیل درگذشت شخصی یا روی‌داد و افعالی، ثبت تاریخی، بیان احوال خود یا ایراد نکته‌های عبرت‌انگیز سروده است.

شمار این قطعات نیز در نسخه‌های گوناگون متفاوت است و با آن‌که از لحاظ هنر شاعری ارزش و اهمیتی ندارند، از لحاظ تاریخی و آگاهی‌هایی که در بر دارند شایسته توجه‌اند.

رباعیات

آخرین بخشی که معمولاً در نسخه‌های جدیدتر دیوان دیده می‌شود [رباعیات](#) منسوب به حافظ است که شمار آن‌ها در نسخه‌ها بسیار متفاوت است و غالباً مضامینی تکراری و تقلیدی دارند و با شیوه [فکر](#) و [بین](#) حافظ چندان سازگار نیستند.

تعدادی از آن‌ها از دواوین شاعران دیگر در دیوان حافظ وارد شده‌اند.

[۱۵۷](#) محمدامین ریاحی، گلگشت، ج ۱، ص ۳۷۷-۳۹۶، تهران ۱۳۶۸ ش.

کتابت نسخه‌ای از سه مثنوی

اثر دیگری که به احتمال بسیار به حافظ تعلق دارد و یکی از جنبه‌های مهم زندگانی او را روشن می‌سازد، کتابت نسخه‌ای از سه مثنوی شیرین و خسرو، آئینه سکندری و هشت بهشت امیرخسرو دهلوی است.

این سه نسخه در ۷۵۶ به خط محمد بن محمد (بن محمد) الملقب به شمس حافظ (الشیرازی) [کتابت](#) شده‌اند و هر سه، بخش‌هایی از خمسه امیرخسرو دهلوی‌اند که در کتابخانه دولتی تاشکند نگهداری می‌شوند.

[۱۵۸](#) فتح‌الله مجتباتی، شرح شکن زلف بر حواشی دیوان حافظ، ج ۱، ص ۲۵، تهران ۱۳۸۶ ش.

محمد معین در این‌که کاتب این نسخه‌ها همان خواجه حافظ شیرازی معروف بوده باشد [تردید](#) کرده است،

[۱۵۹](#) محمد معین، امیرخسرو دهلوی، مهر، سال ۸، ش ۱ (فروردین ۱۳۳۱)، ص ۳۱-۳۲.

[۱۶۰](#) محمد معین، امیرخسرو دهلوی، مهر، سال ۸، ش ۲ (اردیبهشت ۱۳۳۱)، ص ۱۸۹-۱۹۲.

ولی این تردید محلی ندارد.

[۱۶۱](#) فتح‌الله مجتباتی، شرح شکن زلف بر حواشی دیوان حافظ، ج ۱، ص ۲۶-۳۰، تهران ۱۳۸۶ ش.

- (۱) لطفعلی بن اقلخان آذربئیگلی، آتشکده آذر، چپ جعفر شهیدی، چپ افست تهران ۱۳۳۷ ش.
- (۲) حمزه بن علی آذری طوسی، منتخب جواهر الاسرار، بهضمیمه اشعاع الممعلت عبدالرحمان بن احمد جامی، چپ سنگی (بی‌جا ۱۳۶۲).
- (۳) تقی‌الدین محمد بن محمد اوحدی بلبانی، عرفات العاشقین، نسخه عکسی از نسخه خطی کتابخانه ملک، ش ۵۳۲۴.
- (۴) عبدالرحمان بن احمد جامی، نفحات الانس، چپ محمود عابدی، تهران ۱۳۷۰ ش.
- (۵) حاجی خلیفه، سلم الوصول الی طبقات الفحول.
- (۶) شمس‌الدین محمد حافظ دیوان، چپ پرویز خانلری، تهران ۱۳۶۲ ش.
- (۷) شمس‌الدین محمد حافظ، چپ محمد قزوینی و قاسم غنی، تهران (۱۳۲۰ ش).
- (۸) بهاء‌الدین خرمشاهی، حافظ‌نامه: شرح الفاظ، اعلام، مفاهیم کلیدی و ابیلت دشوار حافظ، تهران ۱۳۶۶ ش.
- (۹) احمد بن محمد خوافی، مجمل فصیحی، چپ محمود فرخ، مشهد ۱۳۳۹-۱۳۴۱ ش.
- (۱۰) خوانمیر، روضة الصفا.
- (۱۱) علی دشتی، نقشی از حافظ، تهران ۱۳۸۰ ش.
- (۱۲) محمد بن اسعد دونانی، «شرح یک غزل خواجه حافظ»، ارمغان، سال ۲۱، ش ۷ (مهر ۱۳۱۹)، ش ۹۸ (آبان - آذر ۱۳۱۹)، ش ۱۰ (دی ۱۳۱۹).
- (۱۳) دولت‌شاه سمرقندی، کتب تنکر الشعراء، چپ ادوارد براون، لیدن ۱۳۱۹/۱۹۰۱.
- (۱۴) محمدامین ریاحی، گلگشت، تهران ۱۳۶۸ ش.
- (۱۵) محمد سودی، شرح سودی بر حافظ، ترجمه عصمت ستارزاده، تهران ۱۳۶۶ ش.
- (۱۶) شجاع، انیس النلس، چپ ایرج افشار، تهران ۱۳۵۶ ش.
- (۱۷) ذبیح‌الله صفا، تاریخ ادبیات در ایران و در قلمرو زبان پارسی، تهران ۱۳۷۸ ش.
- (۱۸) قاسم غنی، بحث در آثار و افکار و احوال حافظ تهران ۱۳۲۱ ش.
- (۱۹) علی بن حسین فخرالدین صفی، لطائف الطوائف، چپ احمد گلچین معانی، تهران ۱۳۳۶ ش.
- (۲۰) عبدالنقی بن خلف فخرالزمانی، تذکره میخانه، چپ احمد گلچین معانی، تهران ۱۳۶۲ ش.
- (۲۱) محقق‌قاسم بن غلامعلی فرشته، تاریخ فرشته (گلشن ابراهیمی)، (لکهنو): مطبع منشی نولکشور، (بی‌تا).
- (۲۲) محمدنصیر بن جعفر فرصت شیرازی، آثار عجم، چپ سنگی بمبئی ۱۳۵۴.
- (۲۳) محمد قزوینی، «بعضی تضمینهای حافظ»، یانگار، سال ۱، ش ۵ (دی ۱۳۲۳)، ش ۶ (بهمن ۱۳۲۳)، ش ۸ (فروردین ۱۳۲۴)، ش ۹ (اردیبهشت ۱۳۲۴).
- (۲۴) فتح‌الله مجتبائی، شرح شکن زلف بر حواشی دیوان حافظ، تهران ۱۳۸۶ ش.
- (۲۵) محمد معین، امیرخسرو دهلوی، مهر، سال ۸، ش ۱ (فروردین ۱۳۳۱)، ش ۲ (اردیبهشت ۱۳۳۱).
- (۲۶) محمد معین، حافظ شیرین سخن، به‌کوشش مهدخت معین، تهران ۱۳۶۹ ش.
- (۲۷) رضاقلی بن محمدهادی هدایت، تذکره ریاض العارفین، چپ مهر علی گرکانی، تهران (۱۳۴۴ ش).
- (۲۸) رضاقلی بن محمدهادی هدایت، مجمع الفصحا، چپ مظاهر مصفا، تهران ۱۳۳۶-۱۳۴۰ ش.

پانویس

۱. ↑ شمس‌الدین محمد حافظ، مقدمه گلندام، ص صب - قیا، چپ محمد قزوینی و قاسم غنی، تهران (۱۳۲۰ ش).
۲. ↑ شمس‌الدین محمد حافظ، دیوان، ج ۲، توضیحات خانلری، ص ۱۱۴۵-۱۱۴۹، چپ پرویز خانلری، تهران ۱۳۶۲ ش.
۳. ↑ شمس‌الدین محمد حافظ، دیوان، ج ۲، ص ۱۰۲۵-۱۰۲۷، چپ پرویز خانلری، تهران ۱۳۶۲ ش.
۴. ↑ شمس‌الدین محمد حافظ، دیوان، ج ۲، ص ۱۰۴۲-۱۰۴۳، چپ پرویز خانلری، تهران ۱۳۶۲ ش.
۵. ↑ شمس‌الدین محمد حافظ، مقدمه قزوینی، ص قید - قیه، چپ محمد قزوینی و قاسم غنی، تهران (۱۳۲۰ ش).
۶. ↑ شمس‌الدین محمد حافظ، دیوان، ج ۲، توضیحات خانلری، ص ۱۰۲۵-۱۰۲۶، چپ پرویز خانلری، تهران ۱۳۶۲ ش.
۷. ↑ شمس‌الدین محمد حافظ، دیوان، ج ۲، توضیحات خانلری، ص ۱۰۴۱، چپ پرویز خانلری، تهران ۱۳۶۲ ش.
۸. ↑ مقدمه قزوینی، ص مج - صا، شمس‌الدین محمد حافظ، چپ محمد قزوینی و قاسم غنی، تهران (۱۳۲۰ ش).
۹. ↑ شمس‌الدین محمد حافظ، دیوان، ج ۲، توضیحات خانلری، ص ۱۱۲۷-۱۱۳۷، چپ پرویز خانلری، تهران ۱۳۶۲ ش.
۱۰. ↑ شمس‌الدین محمد حافظ، چپ محمد قزوینی و قاسم غنی، ج ۱، ص ۲۹۵-۲۹۶، تهران (۱۳۲۰ ش).
۱۱. ↑ شمس‌الدین محمد حافظ، چپ محمد قزوینی و قاسم غنی، ج ۱، ص ۳۰۴-۳۰۵، تهران (۱۳۲۰ ش).
۱۲. ↑ شمس‌الدین محمد حافظ، چپ محمد قزوینی و قاسم غنی، ج ۱، ص ۳۱۸-۳۱۹، تهران (۱۳۲۰ ش).
۱۳. ↑ شمس‌الدین محمد حافظ، چپ محمد قزوینی و قاسم غنی، ج ۱، ص ۳۲۲-۳۲۳، تهران (۱۳۲۰ ش).
۱۴. ↑ محمدامین ریاحی، گلگشت، ج ۱، ص ۳۷۷-۳۹۶، تهران ۱۳۶۸ ش.
۱۵. ↑ فتح‌الله مجتبائی، شرح شکن زلف بر حواشی دیوان حافظ، ج ۱، ص ۲۵، تهران ۱۳۸۶ ش.
۱۶. ↑ محمد معین، امیرخسرو دهلوی، مهر، سال ۸، ش ۱ (فروردین ۱۳۳۱)، ص ۳۱-۳۲.
۱۷. ↑ محمد معین، امیرخسرو دهلوی، مهر، سال ۸، ش ۲ (اردیبهشت ۱۳۳۱)، ص ۸۹-۹۲.
۱۸. ↑ فتح‌الله مجتبائی، شرح شکن زلف بر حواشی دیوان حافظ، ج ۱، ص ۲۶-۳۰، تهران ۱۳۸۶ ش.

منبع

دانشنامه جهان اسلام، بنیاد دائرة المعارف اسلامی، برگرفته از مقاله «حافظ شیرازی»، شماره ۵۷۰۴.

